

Krydsordsleksikonet som leksikografisk produkt

Lars Trap-Jensen

Når man har nået så forholdsvis moden en alder som du, Sven-Göran, siges det at være klogt at få sig en fritidsinteresse som man kan sysle med også når arbejdslivet tager slut. Og hvis det må være tilladt at komme med et forslag, vil jeg anbefale krydsord. Krydsord er på én gang intellektuelt stimulerende, uforpligtende og underholdende, og så er det en fagligt interessant beskæftigelse for en der som du har tilbragt mere end en menneskealder i sprogets og ordenes verden. Derfor skal det her handle om et i leksikografisk henseende lidt overset produkt, nemlig krydsordsleksikonet. Egentlig kan man undre sig over at det ikke har tiltrukket sig større opmærksomhed blandt leksikografer end tilfældet er (undtagelser er Killingbergtrø 1994 og 2005, som behandler de norske opslagsværker), for i hvert fald kommercielt befinder vi os blandt branchens sværvægtede. I Danmark er *Samlerens Krydsords Leksikon* (ja, særskrivningen er gengivet korrekt) blandt de få ordbøger som det er lykkedes at komme på boghandlernes bestsellerlister. Journalisten J.B. Holmgaard foreslog engang at værkets grundlægger og mangeårige redaktør, Børge Priskorn, fik en kulturpris, for uden de penge det har tjent ind gennem årene, var mange af forlagets smalle, litterære produkter aldrig blevet trykt. Siden værket udkom første gang i 1954, er det kommet i ikke færre end 700 000 eksemplarer, et efter danske forhold uhørt stort antal som det ikke er mange ordbøger beskåret at opnå.

Krydsordsløserne er en vigtig gruppe aftagere af leksikografiske produkter og alene derfor interessante at beskæftige sig med. Krydsordsløseren benytter sig ikke kun af ordbøger lavet specielt til formålet, men også af almene opslagsværker som atlas og encyklopædier foruden forskellige fag- og specialordbøger. Killingbergtrø (1994:26) har meget rigtigt bemærket at selvom specialordbøgerne næppe har krydsordshjælp som sit egentlige formål, bliver de alligevel ofte købt til dette formål. Det gælder bl.a. fremmedordbøger og synonymordbøger, og det gælder endda nogle ordbøger som man skulle tro var forbeholdt leksikologer, datalingvister og os andre fagidioter: baglænsordbøger. Et tjek på inter-

netboghandlen SAXO.com viser at klassikeren *Dansk retrogradordbog* (ved Henrik Holmboe) ud over *Baglænsordbog* (ved Dansk Sprognævn) har fået konkurrence af Kaj Riisers *Retrograd fremmedordbog* og *Danske stednavne i retrograd orden*. Begge ordbøger har fået undertitlen *Kryds & tværs ordbog*, hvorved man har gjort et målrettet forsøg på at tiltrække sig krydsordsløsernes opmærksomhed. Også Pia Jarvad: *Nye ord – 1955–98* er forsynet med en baglænsalfabetiseret liste bagest i bogen. Beslægtet med baglænsordbogen er også *Endelsen kender jeg – ny og anderledes kryds og tværs ordbog*. Den indeholder en række alfabetisk ordnede suffikser, som hver er ordnet efter ordlængde, dernæst alfabetisk.

Baglænsordbøger må naturligvis ikke forveksles med omvendte ordbøger. Da forlaget Munksgaard i 1991 udsendte *Omvendt fremmedordbog*, var der mange der trak på smilebåndet: Hvad skulle det nu til at opfordre folk til at ”præferere peregrine ekspressioner”, som det hed i forordet. Men selv efter Munksgaards indlemmelse i Gyldendal har ordbogen bevaret sin plads i sortimentet og er endda kommet i en revideret udgave siden. Man kunne mene at det er en udpræget nicheudgivelse, men faktisk har ordbogen konkurrence af Jens-Erik Kjeldsen: *Find fremmedord*, endnu en omvendt fremmedordbog, der er udkommet i 5. udgave på forlaget Sepia i 2004. *Politikens store Fremmedordbog* indeholder et omvendt register, ligesom Gyldendal har valgt at lade den omvendte fremmedordbog indgå som en integreret del af deres *Dansk fremmedordbog*. Det viser at der er en interesse, og et godt gæt er at krydsordsløserne er flittige efterspørgere af dette produkt. Som Killingbergtrø bemærker (1994:28), er det oftest fremmedordet der er løsningen i krydsord, mens ledeordet er hjemligt. Sepias bog har nok haft samme fornemmelse og har derfor givet bogen undertitlen *Krydsordsleksikon for viderekomne*.

Krydsordsleksika

Jeg vil nu især se på de hjælpemidler der er lavet specielt med krydsordshjælp for øje. Der hersker lidt usikkerhed om betegnelsen på dansk, men da der på svensk lader til at være enighed om *korsordslexikon*, vælger jeg at bruge det tilsvarende danske ord. Jeg vil holde mig til det jeg kender bedst til, dansk og danske værker, men forhåbentlig er der noget i gennemgangen som kan overføres på tilsvarende værker på svensk. Jeg vil tage udgangspunkt i det mest udbredte danske værk, *Samlerens Krydsords Leksikon* (SKL), og derefter se på hvordan to

andre større krydsordsleksika på det danske marked adskiller sig fra det. Endelig vil jeg kort komme ind på den digitale krydsordshjælp og dens mulige betydning for udviklingen fremover.

Samlerens Krydsords Leksikon

Denne klassiker udkom første gang i 1954 i tre bind: et bind med ordlister inddelt i emner, et bind synonymer med tilhørende stikordsregister og et bind fremmedord. Allerede i det følgende oplag var de tre bind dog samlet i ét, og i alle senere udgaver er tredelingen bevaret, ud fra devisen: "Never change a winning team". Ændringer i de senere udgaver har hovedsagelig bestået i raffinering af strukturen og ikke mindst forøgelse af ordforrådet. Oplysningerne i det følgende stammer – med mindre andet angives – fra den seneste og langt største udgave fra 2004, hvor titlen pudsigt nok er ændret fra *Samlerens Store Krydsords Leksikon* til *Samlerens Krydsords Leksikon*.

En sammenligning af tre udgaver af værket (1983-, 1991- og 2004-udgaven) viser at emnedelen er blevet væsentlig forøget fra udgave til udgave: Flere emner er kommet til, og antallet af ord er vokset inden for hvert emne. Ifølge forlagets egne oplysninger var ordbestanden i emnedelen ca. 30 000 i 1983, 41 000 i 1991 og 84 000 i 2004-udgaven. En nyttig ekstraoplysning har gennem alle udgaverne været at en lille bogstavmarkering ud for hvert ord viser nationalitet ved navne på geografiske steder eller personer. For mange emner er det ikke relevant at oplyse om nationalitet, og dér kunne muligheden have været udnyttet på anden vis sådan som det fx er gjort i det norske *Dreyers krydsordsleksikon* og i *Politikens Krydsogtværdsordbog* (PK).

Synonymdelen er opbygget som en thesaurus med nummererede synonymgrupper bestående af henholdsvis 1 376, 1 475 og 2 100 grupper i de tre udgaver. Karakteristisk for denne opbygning er at stikordsregistret fylder mere end den ordnede synonymdel, idet samtlige ord fra den ordnede del må gentages i stikordsregistret og opstilles i spalteform.

Inden for hver enkelt synonymgruppe er ordene ordnede som i en almindelig synonymordbog, dvs. samlet i flere betydningsgrupper med semikolon imellem. Det første ord i hver gruppe er fremhævet med fed for at angive hvilken betydningsnuance det drejer sig om, og inden for undergrupperne er ordene anført i alfabetisk rækkefølge adskilt af komma. Dette ordningsprincip har den fordel at man kan bruge ordbogen som en almindelig synonymordbog. Som krydsordshjælp er det til gengæld ikke en optimal løsning. Hvis man søger efter mulige løs-

ningsord til sin krydsord, er opdelingen i betydningsnuancer mindre interessant. Det vigtigste i krydsordssammenhæng er om et givet ord er brugbart som løsningsord. Endvidere er det alfabetiske ordningsprincip inden for grupperne langt fra altid hensigtsmæssigt, nemlig kun i de tilfælde hvor man, tilfældigvis, har gættet løsningsordets første bogstav(er). Nyttigere ville det være at få ordene ordnet efter antal bogstaver, for det er en oplysning som altid kendes og er relevant. Først dernæst kommer den alfabetiske rækkefølge.

Fremmedordsdelen er umiddelbart bygget op som en almindelig fremmedordbog med lemmaer af fremmed oprindelse forsynet med danske forklaringer. Dog er der taget højde for krydsordsløserens særlige behov på i hvert fald to områder: For det første forklares flere ord ved hjælp af almensproglige synonymer end man ser det i en almindelig fremmedordbog. Det giver god mening, for krydsordsløseren er netop interesseret i enkeltord der kan bruges som løsningsord. Princippet er dog langt fra konsekvent gennemført og kunne sagtens strammes yderligere. For det andet finder man en del ord som dårligt kan kaldes fremmedord, men som er taget med fordi de ”opleves som fremmedartede” i dag. Det er ældre og sjældne ord som måske er på vej ud af sproget, men som man kan støde på i krydsordenes univers. Derfor optræder ord som *bengel*, *bort* (kant), *bønhas*, *forborgen*, *forlibt*, *gejl*, *hel* (dødsriget), *kagstrygning*, *læst*, *oret* og *pot* (gammelt mål) i fremmedordsdelen – på trods af at de har været i sproget i hvert fald siden ældre nydansk. Men også det kan være fornuftigt fordi krydsordsløseren ikke bryder sig om hvor gammelt ordet er, eller hvor det kommer fra, men blot søger egnede løsningsord.

En sammenligning af de tre udgaver viser at fremmedordsdelens lemmabestand er nogenlunde konstant i de tre udgaver, nemlig 25–30 000. Alligevel er der redigeret temmelig meget i bestanden, idet nogle ord er kasseret, og andre er kommet til. Ifølge omteksten indeholder fremmedordbogen ”de ord som en krydsordsløser erfaringsmæssigt har mest brug for”, og det er prisværdigt hvis lemmabestanden virkelig er redigeret under indtryk af hvilke ord der faktisk forekommer i krydsord.

Revideringen af definitionerne efterlader et noget ujævnt indtryk. I nogle tilfælde er artikler blevet faktisk opdateret (fx *DDR*, *Sovjet*), i andre er det ikke sket (*ECU*: ’EU’s fælles møntenhed’), mens andre igen stilistisk bærer præg af at være affattet i en anden tid, fx *Ku Klux Klan* ’negerfjendtligt hemmeligt selskab i USA’, *kaffer* ’sydafrikansk neger’, *pygmæ* ’dværgneger’ og *shiisme* ’en muhamedansk sekt’. Og selvom det i forordet hævdes at retskrivningen er bragt i overensstemmelse med

seneste udgave af *Retskrivningsordbogen*, er det alligevel smuttet i en del tilfælde, fx er der mange forekomster af *linie* (fra 2001: *linje*).

Samlet set er styrken ved SKL især dets omfang. Med 2004-udgaven er det, i hvert fald ifølge egen opfattelse, ”det mest udførlige danske krydsordsleksikon”, og det betyder meget i en genre hvor succeskriteriet for de fleste er om bogen indeholder netop det ord de har brug for i en bestemt krydsordsopgave. På minussiden tæller en ikke helt ajourført definitionspraksis og ikke mindst en tilgangsstruktur som kan være svær for den utrænede bruger at anvende konsekvent. Det har andre forsøgt at forenkle.

Aschehougs Store Krydsordsleksikon

Reglerne for forholdet mellem ledeord og løsningsord er en kompliceret sag at redegøre for i detaljer, men forenklet udtrykt er der to hovedprincipper som dominerer: Løsningsordet kan være et underbegreb (konge = Vasa) – eller undertiden et overbegreb (konge = hersker) – og det kan være et synonym (konge = monark) til ledeordet. Denne todeling af reglerne svarer til opdelingen af *Aschehougs Store Krydsordsleksikon* (ASK). Selvom den første udgave under dette navn kom i 1998, er en stor del af indholdet dog væsentlig ældre. Det bygger nemlig på *Franks krydsordsleksikon*, som udkom første gang i 1941. ASK har reduceret SKL’s tre dele til to: en emnedel (over- og underbegreber) og en synonymdel. Synonym- og fremmedordbogen er altså blevet samlet til én. Krydsordsløseren søger som nævnt ikke en forklaring på fremmedordene, men kigger efter acceptable løsningsord til sin opgave, synonymer. Da fremmedord i den sammenhæng ikke har nogen særstatus frem for andre ord, hverken som ledeord eller som løsningsord, kan det derfor være en fornuftig leksikografisk løsning at slå de to dele sammen.

En anden forskel er at der i synonymdelen hverken bruges stikordsregister eller henvisningsartikler. Lemmaerne er blot listet i alfabetisk rækkefølge med et udvalg af synonymer for hvert lemma. En simpel og brugervenlig løsning der næsten lyder for godt til at være sand.

Det er den desværre også. Én ting er at den alfabetiske del nødvendigvis svulmer op når samme ord gentages for hvert af de indgående ord i en synonymgruppe. Det er prisen for at undgå at brugeren skal slå op flere gange. Mere betænkeligt er det at mange ord *ikke* gentages eller *kun* optræder som synonym til et andet lemma uden selv at kunne slås op på alfabetisk plads. Det betyder at brugeren undertiden søger forgæves selvom ordet faktisk findes i ordbogen. Hvis man eksempelvis

slår op under *iver*, foreslås følgende synonymer: *viljekraft*, *energi*, *nidkærlighed*, *flid*, *virketrang*, *heftighed*, *hidsighed*, *voldsomhed*. Af disse har kun *energi*, *flid* og *voldsomhed* egne artikler med tilknyttede synonymmer. *Heftighed* og *hidsighed* kan ganske vist slås op, men der gives ingen synonymmer. Hvis ledeordet i dette eksempel er *viljekraft*, *nidkærlighed* eller *virketrang*, giver ordbogen ingen hjælp – på trods af at ordene jo faktisk er taget med i ordbogen. Hvad der ved en overfladisk betragtning lignede et columbusæg, viser sig i praksis at være lidt af en skuffelse. Hvis redaktionen ikke ønsker at bringe synonymmerne som lemmaer, er der nok ikke nogen vej uden om enten at bruge henvisningsartikler eller at oprette et stikordsregister.

Politikens Krydsogtværsordbog

PK har taget skridtet fuldt ud og samlet alle opslagsord i én udelt blok uden hensyn til ledeords art. Man slår ledeordet op på alfabetisk plads, og hvis det er med i ordbogen, får man besked. Det kan ske på to måder: Enten i form af en egentlig artikel hvor ordene er opstillet i spalteform efter ordlængde på samme måde som i emnedelene i de to øvrige værker, men uden hensyn til om det er over-/underbegreber eller synonymmer. Eller i form af en henvisningsartikel der angiver hvor det søgte ord kan findes. Det fører ikke overraskende til et overordentlig stort antal henvisningsartikler, hvad der måske er lidt irriterende, men løsningen er alligevel forståelig. Et stikordsregister er ikke et attraktivt alternativ når grundtanken er at der kun skal være én samlet alfabetisk del, og en gentagelse af ordstoffet efter modellen fra ASK (og helst i udvidet form) ville fylde alt for meget med den valgte spaltepstilling.

Strukturen har PK overtaget stort set direkte fra den ikke længere eksisterende *Munksgaards Kryds-og-tværs ordbog*. Den har den åbenlyse fordel at brugeren ikke behøver bekymre sig om hvor der skal slås op, for der er kun én mulighed. Desuden er der en mulig pladsøkonomisk gevinst fordi det viser sig svært i praksis at undgå et vist overlap mellem emnedel og synonymdel i den opdelte struktur. I hvert fald kan man konstatere at det er tilfældet hos både SKL og ASK. Af de synonymmer der gives i ASK for fx *konge*, optræder *regent*, *drot*, *monark* og *hersker* også i emnedelen, og for samme ord i SKL drejer det sig om *doge*, *kejser*, *konge*, *kurfyrste*, *monark*, *prins*, *regent*, *sheik*, *drot*, *elektor*, *farao*, *imperator*, *khan*, *konning*, *rex*, *majestæt*, *sultan*, *tetrark*, *tsar* og *zar*. Den form for dobbeltbehandling kommer man ikke ud for i PK, for her er alle betegnelserne samlet i én oversigt.

Det største minus ved strukturen er efter min mening æstetisk. Det er vanskeligt at kombinere oversigtsartikler i spalteform over flere sider med minimale henvisningsartikler i samme alfabetiske liste. Grundlayoutet er tospaltet, men det overholdes kun af henvisningsartiklerne. Oversigtsartiklerne fylder fra to til fem spalter, og det er en betydelig typografisk udfordring at præsentere det på en indbydende måde. Mange vil nok finde helhedsindtrykket temmelig rodet; i hvert fald kræver det nogen tilvænning at orientere sig på siderne.

Et træk der er værd at fremhæve ved PK, er den tidligere omtalte mulighed for at bruge bogstavmarkeringer til nationalitetsbetegnelser m.m. Den har PK udnyttet i større omfang end hos fx SKL (hos ASK bruges muligheden slet ikke). Det gør at man undertiden kan samle flere emner til ét større, fx insekter, og dernæst ved hjælp af bogstaver specificere forskellige undergrupper (s = sommerfugl, b = bille). Ved nogle oversigter er der anvendt flere typer bogstavmarkeringer sådan at man fx i artiklen *tegneserie* både kan se at *Bambi* er af Walt Disney (wd) og findes som tegnefilm (f).

Endelig er den seneste udgave af PK udstyret med et baglænsregister hvor alle forekommende ord fra den ordnede, alfabetiserede del er ordnet efter ordlængde og alfabetiseret bagfra, i alt 350 sider. Hvor de tre værker i øvrigt kan siges at fremstille det samme stof på forskellige måder – og her kan kunderne have forskellige individuelle præferencer – er baglænsregistret ekstramateriale der kun findes i PK, hvad der kan tælle til fordel for denne bog.

Den digitale udfordring

Uanset hvor velredigeret et krydsordsleksikon man kan tænke sig, er der ét vilkår som den trykte bog ikke kan sætte sig ud over: Tilgangen til bogens oplysninger er bundet af papirets to dimensioner og mulighederne for ordning af ordene, i praksis det alfabetiske princip. Og det giver et grundlæggende problem som enhver bruger af krydsordsleksika kender til: Hvis man ikke har gættet løsningsordets første bogstav(er), må man møjsommeligt lade fingeren glide ned gennem emnelisten med fx otte bogstaver og s som tredje bogstav for at finde det rette ord. En baglænsalfabetiseret liste kan afhjælpe problemet, men selvfølgelig kun hvis man kender løsningsordets sidste bogstav(er). Problemet er iboende og kan ikke løses i den trykte bog. Det kan det til gengæld i det digitale medie.

Mange websteder og cd-rom'er tilbyder krydsordshjælp som en ekstraservice, fx *Nationalencyklopedins internettjänst* og *Gyldendals dvd-leksikon*. Brugeren oplyser ordlængde og indtaster de bogstaver der allerede kendes. Krydsordshjælpen giver da en resultatside med alle de ord der matcher det indtastede. Denne hjælp er på den ene side bogformens overlegen derved at det alfabetiske problem er overflødiggjort, på den anden side er den begrænset ved at systemet kun tillader en simpel match af løsningsordet mod indholdet i hele basen. Det betyder at krydsordshjælpen ofte giver alt for mange resultater. En virkelig stor hjælp bliver det først i det tilfælde hvor man kan begrænse søgningen til kun at gælde ord der passer til ledeordet. Jeg har i anden sammenhæng foreslået at et svar på den udfordring kan være at udvide ordbasen med et wordnets opdeling af ordforrådet i relationer som synonymer og over-/underbegreber (se nærmere i Pedersen m.fl., under udg.). En risiko er dog at man får en krydsordshjælp som næsten er for effektiv. Man kan frygte at computeren på det nærmeste bliver i stand til at løse krydsordsopgaver helt uden menneskelig indblanding, og det var jo ikke meningen. I forvejen er der dem der mener at det er ufint overhovedet at bruge hjælpemidler til at løse krydsord, og hvis krydsordshjælpen bliver en ren facitliste, forsvinder udfordringen og charmen helt. Hvordan det vil påvirke fremtidens krydsordsopgaver, er selvfølgelig svært at forudse, men en mulig tendens kan være at forholdet mellem ledeord og løsningsord vil forskyde sig sådan at der stilles større krav til kreativitet og menneskelig fantasi. I den populære angelsaksiske krydsordsform "cryptic crosswords" er hvert enkelt ledeord en selvstændig ordgåde, og man kan gætte på at den opgaveform vil vinde udbredelse hvis hjælpemidlerne bliver for gode. I stedet for synonymer og over-/underbegreber vil man opleve mere subtile ledeord af typen *dragspel* = 'schack', *tvåårigt arbete* = 'rodd' – eller måske *järndisciplin* = 'malmgren'. Vi får se.

Litteratur

- ASK = *Aschehougs Store Krydsordsleksikon* 2005. 4. udgave ved Michael Alring og Per Kølle. København: Forlaget Sesam.
- Baglænsordbog* 1988. (Dansk Sprognævns skrifter 15.) København. I kommission hos Gyldendal.
- Bang, Jørgen & Karl Hårbøl 1991. *Omvendt fremmedordbog*. 2. oplag. København: Munksgaard.

- Dreyers kryssordsleksikon* 1991. 14. utg. (her refereret fra Killingbergtrø 1994).
- Garmark, Poul 1983. *Munksgaards Kryds-og-tværs ordbog*. 2. udgave, 4. oplag. København: Munksgaard.
- Gyldendals dvd-leksikon* 2006. Software ved Erlandsen Media Publishing. København: Gyldendal.
- Holmboe, Henrik 1978. *Dansk retrogradordbog*. København: Akademisk Forlag.
- Hårbøl, Karl, Jørgen Schack & Henning Spang-Hanssen 2007. *Dansk fremmedordbog*. 2. udgave, 5. oplag. København: Gyldendal.
- Ishøj, Lene 1986. *Endelsen kender jeg 1–2 – ny og anderledes kryds og tværs ordbog*. København: Peter Asschenfeldt's Forlag A/S.
- Jarvad, Pia 1999. *Nye ord*. København: Gyldendal.
- Killingbergtrø, Laurits 1994. *Språket i kryssord*. Oslo: Institutt for nordistikk og litteraturvitenskap.
- Killingbergtrø, Laurits 2005. Ei bok for kryssordsløysarar og ordforskarar. I: *LexicoNordica* 12. S. 233–238.
- Kjeldsen, Jens-Erik 2004. *Find fremmedord – Krydsordsleksikon for viderekomne*. 5. udgave. Farum: Forlaget Sepia.
- Kølle, Per & Georg Vejen (red.) 1992. *Franks krydsordsleksikon*. København: Forlaget Sesam.
- Nationalencyklopedins internettjänst*, <www.ne.se>. Hentet 2007-09-09.
- Neergaard-Dibbern, Pernille (red.) 2003. *Politikens store fremmedordbog*. 3. udgave. København: Politikens forlag.
- Pedersen, Bolette S., Sanni Nimb & Lars Trap-Jensen (under udg.). Et wordnet for dansk. DanNet. I: Halldóra Jónsdóttir m.fl. (red.), *Nordiske studier i leksikografi* 9. (NFL-skrift 10.)
- PK = *Politikens Krydsogtværsordbog* 2006. 2. udgave ved Holger Scheibel & Henriette Sonne. København: Politikens Forlag.
- Riiser, Kaj 2002. *Danske stednavne i retrograd orden – Kryds & tværs ordbog*. København: Forlaget Underskoven.
- Riiser, Kaj 2002. *Retrograd fremmedordbog – Kryds & tværsordbog*. København: Forlaget Underskoven.
- SKL (a) = *Samlerens Krydsords Leksikon* 2004. 1. udgave ved Knud H. Ditlevsen & Jørgen Lethan. København: Samlerens Forlag.
- SKL (b) = *Samlerens Store Krydsords Leksikon* 1984. 1. udgave, 25. oplag ved Børge Priskorn. 2. udgave, 2. oplag ved Knud H. Ditlevsen & Jørgen Lethan. København: Forlaget Samleren.